

А. А. Чернов

здобувач кафедри педагогіки та психології
 Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
 практичний психолог
 Полтавський дошкільний навчальний заклад № 63 «Казка»
 Полтавської міської ради Полтавської області

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЦІННОСТЕЙ У СТРУКТУРІ СТАВЛЕНЬ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У статті аналізується наявний нині теоретичний матеріал стосовно регулюючої ролі цінностей у структурі ставлень молодшого школяра, встановлюється взаємозв'язок між цінностями та ставленнями; робиться спроба довести їх взаємодоповнюючу роль у структурі особистості молодшого школяра. Нарис розкриває можливість співвіднесення морального розвитку особистості з її загальним психічним розвитком.

Ключові слова: атитюд, афективний компонент, цінність, ставлення, особистість, когнітивний компонент, поведінковий компонент, потреба.

Постановка проблеми. Перші в світі праці з соціальної психології пропонували визначати атитюд як гостре переживання особистістю цінності та не виділяли різниці між цінностями й атитюдами. Тобто, один теоретичний конструкт пояснювався через інший, що не тільки не вносить ясність до розгляду психічного феномену, але і, зазвичай, ускладнює аналіз вибраної частини соціально-психологічної реальності. З іншого боку, вікова та педагогічна психологія наполягає на послідовності і поступовості психічного розвитку та пошуків вікових закономірностей у розвитку індивіда, який завжди відбувається в соціальному середовищі. Більш того, саме соціальне середовище виступає неабиякою рушійною силою розвитку. Таким чином, проблема дорослішання школяра не може бути вирішена тільки з позиції внутрішнього дозрівання, вона напряду пов'язана зі зміною його ставлень, цінностей і діяльності. Оскільки вищеперераховані поняття є прямими індикаторами змін особистості, вони безпосередньо доступні спостерігачеві. Якщо виникнення цінностей можна зіставити з внутрішніми змінами, то виникнення нових ставлень завжди викликає зміну або ускладнення діяльності. Але для більш точного опису алгоритму соціально-психологічного становлення особистості нам необхідно визначити поняття та побудувати теоретичну модель вищепописаних змін. Отже, в загальному вигляді проблема ролі та функцій цінностей у структурі ставлень молодшого школяра здатна теоретично внести уточнення в процес дорослішання молодшого школяра; у практичному вимірі – знайти надійні та доступні для спостереження індикатори змін і розвитку особистості.

І. Бех розглядав духовний розвиток особистості в сучасному освітньому середовищі [2]. А. Девятко теоретично обґрунтував можливість

переходу атитюду в ставлення за допомогою процесу об'єктивації [3]. О. Киричук та В. Романець запропонували вчинковий підхід до аналізу психічних явищ. Саме такий методичний принцип можна застосувати для розкриття процесу набуття особистістю ставлень і цінностей [11]. О. Лазурський, В. Мясичев, Ю. Приходько плідно досліджували проблему ставлень під кутом вікової та педагогічної психології, визначивши саме поняття ставлень, і вказали на їх здатність до регуляції психічних процесів і суспільної поведінки [6; 10; 14]. М. Сміт та Б. Ломов визначили трикомпонентну структуру ставлення. Останній теоретично відділив ставлення від атитюду та запропонував ознаки, за якими можуть бути визначені теоретично описані ставлення [1; 8]. Роль цінностей у процесі саморегуляції поведінки розглянули О. Леонтьев, Т. Тітова, В. Столін, В. Ядов. Вчені вивчали проблеми утворення цінностей у особистості, їх ієрархічний порядок, взаємозв'язок між цінностями та мотивацією [7; 9]. Л. Виготський, Р. Павелків, Ж. Піаже, З. Фрейд – переліченим авторам належать фундаментальні праці з вікової та педагогічної психології [12; 13]. Цікавими нам здаються роботи В. Заїки, присвячені зміні у ставленнях соматично хворих дітей і трансформації ставлень дорослого, що опинився в складних життєвих обставинах [4; 5]. Вищезазначені автори розглядають проблематику психічного розвитку відповідно до своєї галузі знань.

Метою нашої роботи є побудова теоретичної моделі взаємозв'язку між ставленнями та цінностями з урахуванням надбань як вікової, так і соціальної психології. Досягнення вищепоставленої мети можливе через вирішення таких завдань:

1. Визначення ключових понять для кращого розуміння їх змісту. Пошук у цих поняттях спільного та відмінного.

2. Встановлення взаємозв'язку між поняттями цінності та ставлення.

3. Побудова теоретичної моделі функціонування цінностей і ставлень у структурі особистості молодшого школяра.

4. На основі теоретичного аналізу сформулювати ревальвантні висновки й окреслити перспективи подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Цінність – між-дисциплінарна наукова категорія, що позначає об'єкти, властивості або ідеї, які мають значущість для людини, втілюють у собі ідеали, що є для особистості еталонами потрібного, надають сенс життя [15]. Цінності формуються в процесі засвоєння соціального досвіду (виховання) та проявляються в інтересах, настановах. Функція цінностей полягає в регуляції поведінки особистості в суспільстві. Існують класифікації цінностей, запропоновані М. Рокич, Ш. Шварц, М. Лапіним та С. Бубною. Так, класифікація цінностей за М. Рокич розділяє цінності на дві великі групи за такими суттєвими ознаками:

– термінальні цінності (цінності-цілі) – значущі об'єкти соціальної дійсності, на які поширюються переконання особистості про те, що, на думку групи, вони не варті того, щоб їх прагнути;

– інструментальні цінності (цінності-засоби) – якості та способи дій, на які поширюються переконання особистості, що з погляду групи або суспільства вони варті того, щоб їх прагнути [9].

Класифікація М. Роткич була обрана з тих міркувань, що вона враховує соціальне середовище та залежно від нього розділяє цінності. Так, першим соціальним середовищем для людини є сім'я. Закономірно, що більшість цінностей, які будуть на початку поставлені як моральні настанови [13] (враховуючи послідовність морального розвитку, що запропонував Ж. Піаже), будуть прийняті особистістю у свій внутрішній світ і згодом набудуть ознак цінностей. Така послідовність розгляду питання дозволяє нам долучити до аналізу праці В. Ядова [19], яка присвячена диспозиції. Так, перша сфера, де реалізуються основні вітальні потреби, може бути співвіднесена з сім'єю окремо взятої особистості. Виникнення та засвоєння перших цінностей доцільно пов'язати з загальним психічним розвитком особистості, оскільки цілком можлива така позиція, коли дитині необхідні зовнішні регулятори її суспільної діяльності. Тобто, ситуація розвитку, коли дитина може робити щось разом із дорослим (за Виготським), не переходить у її внутрішній план, то так і залишається в форматі спільної діяльності. Багато авторів вказують на зв'язок між цінностями, сенсоутвореннями та саморегуляцією особистості (О. Леонтьев, Н. Непомнящая, В. Столін, Ж. Піаже та Л. Кольберг) та на прямий зв'язок між когнітивним і моральним розвитком особистості.

Вищезгадані автори погоджуються, що першим джерелом цінностей для дитини є дорослий, а першим інститутом соціалізації є сім'я. В. Ядов, С. Морріс та Е. Спрангер вказують на зв'язок між цінностями, мотивами та потребами. Спробуємо простежити цей взаємозв'язок.

Потреба – це сутнісна динамічна психічна сила, що проявляється як стан внутрішньої напруги, спонукаючи індивіда до цілеспрямованої активності для задоволення життєвоважливих функцій самозбереження та саморозвитку. [15] Потреби мають вроджений характер. Потреба має активуючу роль та, з одного боку, пов'язана з інстинктами (самозбереження), з іншого – може виступати рушійною силою соціальної поведінки (саморозвиток). Так, узагальнена цінність людського життя може бути напряму пов'язана із самозбереженням. На основі потреб виникають установки, які є автоматичними регуляторами поведінки. Установки визначають готовності індивіда до певної активності. Якщо потреба – це внутрішній стимул, то реалізація цього стимулу можлива через установку. Звичайно, якщо ми говоримо про прості вітальні потреби. Але задоволення будь-яких потреб відбувається в соціальному середовищі та може мати свій культурний зміст (правила поведінки за столом). Якщо враховувати ієрархію потреб, запропоновану А. Маслоу, то чим далі ми відходимо від біологічних потреб, тим більше нам необхідне суспільство для реалізації власного потенціалу (потреба в належності, прийнятті, самореалізації). Реалізація загальнолюдських потреб можлива лише через дотримання норм і прийняття цінностей того суспільства, в якому перебуває індивід та в якому прагне реалізуватися. Проводячи паралель із соціальною психологією, можна стверджувати, що дитина молодшого шкільного віку реалізує свої потреби в першій і другій сфері, за В. Ядовим, де першою сферою є сім'я, другою – шкільний клас. Навіть прості вітальні потреби можуть набути ознак цінності, якщо їх реалізація є ускладненою. Наприклад, ситуація голоду або війни, коли потреба в безпеці знаходиться під постійною загрозою. Вищенаведені ситуації об'єктивують потреби людини, вводять їх у план свідомості, примушують людину планувати та зважувати власні дії. І все ж люблячі батьки навіть в екстремальній ситуації ділитимуться (або навіть віддаватимуть) їжею зі своїми дітьми та навіть ціною власного життя намагатимуться гарантувати своїм дітям безпеку, що може свідчити про наявність жорсткої ієрархії цінностей особистості, з огляду на яку вже реалізуються потреби організму. У вищенаведеному прикладі цінності не тільки спрямовують поведінку, а й обмежують її.

Мотив – рушійна сила яка спонукає індивіда до дії, до боротьби за досягнення мети. Мотивами

дій є людські потреби, почуття, інтереси, усвідомлення необхідності діяти. Допускають, що в людини можуть виникати стани спонукання (потягу) без переживання й усвідомлення мотиву. Водночас діяльність може бути полімотивованою, тобто мати кілька мотивів [15]. Якщо потреби є вродженими, і дитина вже народжується з певним набором потреб, то мотив є набутиим у процесі розвитку. За даними Л. Божовіч, мотиви виникають у віці близько двох років і пов'язані з розвитком пам'яті. Мотив завжди напряму пов'язаний із потребою, але він не вичерпується нею і може бути представлений символічним замінником предмета. Наприклад, діти раннього віку в садочок беруть улюблену іграшку, що замінює присутність батьків, домовляються з батькам, коли вони їх заберуть та яка буде винагорода за хорошу поведінку в садочку. За О. Леонтьєвим, мотив може бути неусвідомленим, що наближає поняття мотивації до поняття атитюду. Атитюд – схильність суб'єкта до здійснення певної соціальної поведінки; атитюд має складну структуру та включає в себе ряд компонентів: схильність сприймати, оцінювати, усвідомлювати і, як наслідок, діяти стосовно соціального об'єкта певним чином [1]. Спробуємо визначити місце цінності в структурі атитюду. Так, якщо здійснення поведінки стосовно соціального об'єкта передбачає його оцінку, то така оцінка цілком може здійснюватися на основі вже набутої цінності. Л. Третстоун одним із перших запропонував оцінювати атитюди за допомогою шкал, де громадян просили оцінити своє ставлення до смертної кари. Його дослідження можна розглянути і з позиції цінностей, адже, з одного боку, це цінність життя злочинця, з іншого – це цінність суспільного порядку.

Теорія діяльності ставить поняття мотивації близько до поняття діяльності і пропонує теоретичну модель, яка враховує зміну видів діяльності залежно від віку дитини, а отже, ускладнення діяльності призводить до ускладнення мотивації, і навпаки [7]. Якщо ми говоримо про дитину дошкільного віку, то провідний тип діяльності, який викликає й інтерес, і мотивацію – ігровий. Задоволення цього мотиву пов'язане з дотриманням певних правил гри, що з часом можуть стати самостійними саморегулюючими новоутвореннями. Під таке визначення підходить поняття «цінність». Багато вчених (В. Боржик, А. Ручка та ін.) наголошують на тому, що цінності надають певну спрямованість поведінці особистості. Додамо до цього позицію, що цінності мають і певний обмежувальний характер та дозволяють індивіду діяти в рамках групи. Така думка є не особливо нашою. Поняття «групова норма» вводиться представниками школи «Нового погляду», а саме М. Шерифом. Однак вона стосується сприймання, але потенційно може зачіпати проблему групових

цінностей. Схожі думки висловлює К. Левін. Так, дитина, що має мотив вступити в ігрову взаємодію, повинна визнати суб'єктність всіх учасників ігрового процесу і, виходячи з цього, рахуватися з ними. Якщо вона буде керуватися виключно своїми потягами й егоцентризмом, то ризикує залишитися без партнерів по грі. За такого стану речей проявляється особистісний розвиток дитини, її зрілість чи інфантильність. У рекомендованих тестах для виміру шкільної готовності міститься тест на шкільну мотивацію за авторством М. Гінзбурга, за вибором мотиву цей тест оцінює особистісну зрілість дошкільника.

Д. Ельконін описав еволюцію дитячої гри [12], коротко її можна сформулювати так: чим старша дитина, тим більше правил і складніша гра. Якщо ми говоримо про дитину молодшого шкільного віку, то її провідною діяльністю є навчання, яке супроводжується принципово іншою, аніж гра, соціальною ситуацією розвитку, це накладає на школяра певні обмеження до своєї поведінки та певні вимоги стосовно взаємодії з оточуючими. Так, дитина дошкільного віку мала певний набір уявлень про школу та бажала ходити до школи (атитюд) і, приступаючи до шкільного навчання, вона випробовує власні уявлення на міцність (атитюд стає ставленням). Послідовність формування ставлень залежно від соціальних груп ми розглядаємо тут [18].

Ставлення – свідомий, вибірковий, заснований на досвіді зв'язок індивіда з різними сторонами об'єктивної дійсності, який проявляється у діях, реакціях і переживаннях. Більш детально можливість емпіричного дослідження ставлення ми розглядаємо тут [17]. Перша програма дослідження ставлень, запропонована О. Лазурським та І. Франклом, включала такі види ставлень: ставлення до природи і до тварин; загальне ставлення до людей; статеве кохання; загальне ставлення до соціальних груп; ставлення до сім'ї; ставлення до держави; ставлення до праці; ставлення до матеріального стану та до власності; ставлення до зовнішніх норм життя; ставлення до моралі; ставлення до релігії та світогляду; ставлення до науки та до знання; ставлення до мистецтва; ставлення до самого себе [6]. Самі напрями дослідження ставлень, запропоновані вченими, передбачають наявність такого утворення, як цінність. Обґрунтуємо цю тезу тим, що деякі з вищеперерахованих ставлень можуть виділятися індивідом, а деякі відкидатися, тобто не мати для нього цінності. Така роль цінностей забезпечує вибірковість ставлень. Ставлення, на відміну від атитюду, передбачає, що у суб'єкта є певний досвід взаємодії з об'єктом соціальної дійсності. Визначення наполягає на вибірковості та свідомості ставлення, що значним чином індивідуалізує цей психічний феномен.

На думку Б. Ломова, ставлення мають трикомпонентну структуру, до якої входить: когнітивний, афективний і поведінковий компонент. Так, когнітивний компонент відповідає за знання людини про об'єкт дійсності, якого стосується ставлення. Розвиток когнітивного компоненту в емпіричному руслі нами розглянуто тут [16]; афективний компонент містить емоції, пережиті людиною у зв'язку з цим об'єктом (що може розглядатися в структурі ставлення як апеляція до минулого досвіду). У рамках афективного компоненту людина може переживати сильні почуття морального характеру. Афективний компонент може прояснити мотивацію моральної поведінки, в основі якої лежать цінності. Як згадувалося вище, перше визначення атитюду звучало як госте переживання суб'єктом цінності. Якщо теоретично поєднати між собою ставлення та цінності, то цінності належать до афективного компоненту ставлень і можуть викликати сильні почуття внаслідок того, що дитина вже з цим зустрічалася й узагальнила досвід як певну цінність. Поведінковий компонент – власне поведінка індивіда стосовно значущого об'єкта соціальної дійсності. Структура ставлення схожа до структури атитюду, запропонованої М. Смітом, але ставлення завжди має свідомий характер, на відміну від атитюду. Під час дослідження атитюдів виник цікавий парадокс (Р. Лап'єр), який полягав у невідповідності судження про соціальний об'єкт і реальної поведінки людей. Деякі автори (Д. Кац, Е. Стотланд) у критичному огляді експерименту Р. Лап'єра вказали на неузгодженість між всіма трьома компонентами ставлення, що і спричинило розбіжності між висловленими судженнями та реальною поведінкою людей. Щоб уникнути вищезгаданого парадоксу, досліднику в процесі аналізу ставлень потрібно враховувати всі три компоненти ставлення. Найбільш вдало це можливо здійснити в аналізі вчинку. Вчинковий підхід, запропонований В. Романцем [11], враховує реально здійснену поведінку, яка потребує активації як когнітивних, так і емоційно-вольових процесів, що унеможлиблює виникнення парадоксу Р. Лап'єра.

Б. Ломов запропонував вивчати ставлення за такими ознаками, як: модальність (позитивна, негативна чи нейтральна), інтенсивність (періоди спаду і періоди росту), широта (сукупність об'єктів або сторін діяльності, до якої ставиться суб'єкт), ступінь стійкості (ставлення мінливі або стійкі), домінантність (зв'язок ставлень із мотивами та цілями особистості), коригентність (внутрішня узгодженість всіх ставлень), емоційність (залежність ставлення від емоцій), узагальненість (наскільки ставлення є ситуативними або узагальненими), принциповість (проявлення ставлення є закономірним або ситуативним), усвідомленість

(якою мірою це ставлення представлене у свідомості) [8].

Вибірково запропоновані вченим ознаки стосуються і цінностей. Наприклад, модальність, стійкість, домінантність, узагальненість та принциповість вдало описують характеристики цінностей. Спробуємо проаналізувати за цими ознаками цінність для дитини молодшого шкільного віку власної сім'ї, враховуючи психологічні особливості віку. Так, модальність сім'ї для молодшого школяра позитивна (в переважній більшості). Цінність сім'ї є найбільш стійкою, оскільки це перший і незмінний протягом багатьох років інститут соціалізації дитини, домінантність можна інтерпретувати, як узгодженість між вихованням сімейним і вимогами школи. Узагальненість сприйняття сім'ї як цілісної системи, де кожен член має свої права й обов'язки, принциповість, стійке позитивне ставлення до своєї родини навіть за наявності кращих прикладів для зіставлення та порівняння. Навіть із такого поверхневого аналізу витікає, що цінність є невід'ємною складовою частиною ставлення, та, якщо в основі ставлення не закладено цінність, воно має яскраво виражений негативний характер. Враховуючи вікові особливості молодшого школяра, зазначимо, що виникнення в нього цінностей пов'язане з процесом засвоєння моральних настанов і норм, відсутність цінностей може розглядатися як прогалина виховання, а, отже, є недоліком розвитку.

Висновки. Процес особистісного розвитку індивіда пов'язаний із процесом його послідовного входження в малі та великі групи, для успішного процесу адаптації в цих групах індивіду необхідно зважати на прийняті в цих групах норми та правила. Так, засвоєння цінностей пов'язане не тільки з процесом соціалізації, а і з процесом зміни потреб і мотивів. Реалізація навіть найпростіших потреб відбувається в соціальному середовищі та пов'язана з рядом культурних аспектів (потреби немовляти взагалі реалізуються через дорослого, і така ситуація зберігатиметься певний час), шлях їх реалізації пов'язаний з роботою установок, що є несвідомим психічним процесом, але за ускладненої реалізації потреба може набувати ознак цінностей та реалізовуватися з огляду на ієрархію цінностей. Мотив, на відміну від потреб, є набутиим психічним новоутворенням. Хоч мотивація і пов'язана з потребами, вона ними не вичерпується. Реалізація мотивів завжди відбувається завдяки соціальному середовищу, що призводить до орієнтації особистості на нові цінності, і під час взаємодії з ним ці цінності інтеріорізуються. Зовнішнім проявом засвоєних цінностей може служити атитюд як готовність сприймати соціальний об'єкт певним чином. Найвищим проявом цінностей є ставлення, оскільки ставлення вимагає залучення свідомості та певного індивіду-

ального досвіду особистості. Ставлення, в основі якого не лежить цінність, має яскраво виражений негативний характер, найвищим проявом ставлення щодо соціального середовища є вчинок, оскільки він потребує від суб'єкта певної особистісної зрілості та вимагає активного напруження всієї психічної діяльності. Перспективою подальшої роботи є емпіричне підтвердження висловлених у статті теоретичних положень.

Література:

1. Андреева Г.М. Практикум по социальной психологии / под. ред. И.С. Клеценой. СПб.: Питер, 2008. 256 с.
2. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. К.: Академвиддав, 2012. 256 с.
3. Девяткин А.А. Явление социальной установки в психологии XX века. Калининград, 1999. 309 с.
4. Заїка В.М. Взаємозв'язок соматичного та психічного у дітей із гастроентерологічною патологією. Практична психологія та соціальна робота. № 4. 2007. С. 67–80.
5. Заїка В.М. Типологічні моделі ініціювання особистісних трансформацій в умовах подолання кризових станів особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Луцьк, 2015. 20 с.
6. Лазурский А.Ф., Франкл С.Л. Программа исследования личности в ее отношениях к среде. Избранные труды по общей психологии. К учению о психической активности. Программа исследования личности и другие работы. СПб., 2001. 300 с.
7. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения в 2 т. М.: Педагогика. 1983. Т. 1. 392 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1984. 439 с.
9. Моргун В., Тітов І. Основи психологічної діагностики. Київ: Видавничий дім «Слово», 2009, 464 с.
10. Мясищев В.Н. Психология отношений. Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. 153 с.
11. Основи психології / за ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. К.: Либідь, 2002. 632 с.
12. Павелків О.П., Цигипало О.П. Дитяча психологія. К.: Академвидав, 2008. 431 с.
13. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. М.: Просвещение, 1969. 405 с.
14. Приходько Ю.О. Генези провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку: дис. ... док. психол. наук: 19.00.07. К., 1997. 407 с.
15. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник – довідник. К.: Каравела, 2012. С. 191–193.
16. Чернов А. Емпіричне дослідження когнітивного компоненту ставлення молодшого школяра до моральних настанов у структурі особистості молодшого школяра. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2017. № 6. С. 111–119.
17. Чернов А. Емпіричні підходи при дослідженні ставлення молодшого школяра до моральних настанов. Гуманітарний вісник. Переяслав-Хмельницького державного університету імені Григорія Сковороди. Т. 40. Вип. 1. С. 123–136.
18. Чернов А. Ієрархічна послідовність формування ставлення від народження до молодшого шкільного віку. Становлення та розвиток особистості в умовах інформаційної війни: XI щорічна науково-практична конференція. Київ: Таврійський університет, 2 березня, 2018. С. 173–176.
19. Ядов В. Саморегуляція і прогнозування соціального поведіння людини. Москва: ЦСПИМ, 2013. 376 с.

Чернов А. А. Место и роль ценностей в структуре отношений младшего школьника

В статье анализируется современный теоретический материал относительно регулирующей роли ценностей в структуре отношений младшего школьника. Устанавливается взаимосвязь между ценностями и отношениями, делается попытка доказать их взаимодополняющую роль в структуре личности младшего школьника.

Ключевые слова: *аттитюд, аффективный компонент, ценность, отношение, личность, когнитивный компонент, поведенческий компонент, потребность.*

Chernov A. A. The place and the role of the values in the structure of the attitude of the young pupil

The article analyzes the available theoretical material of the regulating role of the values in the structure of the attitude of the young pupil. The relationship between values and types of attitude is established, an attempt is made to prove their complementary role in the structure of the young pupil's personality. The essay reveals the possibility of correlating the moral development of the person with their general mental development.

Key words: *attitude, affective component, value, attitude, personality, cognitive component, behavioral component, need.*